

Центрального Державного Історичного Архіву України: історія, склад, стан науково-довідкового апарату та перспективи розвитку // Там само. – Ч. 2.

22. Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959.

С. І. Дровозюк

СУСПІЛЬНА СВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В ПЕРІОД НЕПУ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

У процесі осмислення надбань світової історичної думки з'ясувалося, що історична наука в Україні відстає у висвітленні духовного аспекту історичного буття. Нині важливо не тільки спростувати фальсифікації та відновити історичну правду, а й усунути дисбаланс у самій історичній конструкції між її базовими елементами – політичною, економічною та духовно-культурною історією. Це повною мірою стосується 20-х рр. ХХ ст., коли в суспільній свідомості українського селянства відбувалися складні й суперечливі процеси. Ця прогалина потроху заповнюється дослідженнями українських істориків. Конструктивну роль у напрацюванні наукової схеми дослідження й заповненні «лакуни» в духовній історії українського народу має відіграти історіографічний аналіз проблеми.

За останні роки в Україні активізувалися історіографічні дослідження. У контексті порушеної нами проблеми привертає увагу праця В. Коцура, який критично переосмислив твердження радянських істориків щодо змін у соціально-психологічній сфері селянства в 20 – 30-х рр. ХХ ст. [1]. У низці публікацій узагальнено здобутки історичної науки, що стосуються різних аспектів історії України періоду НЕПу: сільськогосподарської кооперації (О. Н. Атоян), взаємовідносин влади й українського селянства (Г. Т. Капустян, А. М. Тростогон), молодіжного руху (О. В. Зінько), політики українізації (І. В. Вашенко) [2]. В. Масненко дослідив взаємозв'язок історичної думки й національної свідомості в Україні (кінець ХХ – перша третина ХХ ст.) [3]. Однак суспільна свідомість українського селянства 20-х рр. в історіографічному плані ще не досліджена.

Мета цієї розвідки – виявити основні підходи українських істориків щодо висвітлення суспільної свідомості селянства 20-х рр. і визначити напрями поглибленого дослідження обраної нами проблеми.

Суспільна свідомість селянства в період НЕПу достатньо чітко виявилася в її політичному, економічному і правовому аспектах. Ставлення до влади та її економічної політики становило стрижень суспільної свідомості селянства.

Радянська історіографія звела суспільну свідомість до єдиної формули: неприйняття влади чи критичне ставлення до неї – ознака «низької» політичної свідомості, а беззастережне служіння більшовицькому режимові – «високої».

Суспільно-політична свідомість українського селянства виявилася в антибільшовицькому повстанському русі, який продовжувався й після

проголошення НЕПу. Аналізуючи регіональні особливості цього руху, історики виявили державницькі прагнення селянства, що пов'язувалися з Українською Народною республікою [4]. П. Захарченко, Н. Земзюліна та О. Нестеров, вивчаючи ідеологію селянського повстанського руху, констатували, що ідейно-програмне підґрунтя повстанському рухові створювали українські антибільшовицькі соціалістичні партії, а також ті політичні угруповання, які хоч і стояли на «радянській платформі», але не відступили від вимоги самостійності Української Республіки [5, 91]. Очевидно, необхідно чіткіше визначити особливості суспільної свідомості тих селян, які стали на шлях активної боротьби проти більшовицької влади.

НЕП «оживив» економічні та політичні інтереси селянства, стимулював господарську ініціативу, змінив його світобачення. Центральне місце в духовній сфері селянина 20-х рр. посідали ідеї, уявлення і соціальні почуття, пов'язані з аграрною політикою нової влади. Більшовицький режим активно насаджував ідею колективного господарювання як найближчу перспективу, у той час як селянство мало власне уявлення про землеволодіння і землекористування. Воно також гостро реагувало на цінову та податкову політику. Тому важливо з'ясувати, як цей аспект суспільних відносин висвітлено в історичній літературі.

Цікаві міркування щодо зв'язку національної свідомості з аграрним питанням висловив Б. Кравченко [6]. Економічна складова суспільної свідомості селянства простежується в працях С. В. Кульчицького, В. В. Калініченка, О. І. Ганжі, В. І. Марочка, А. Г. Морозова, В. М. Смирнова, С. В. Корновенка [7] та інших дослідників. Однак економічна свідомість українського селянства як сукупність його уявлень та почуттів щодо реальних та бажаних форм господарювання ще не набула в українській історіографії чітких обрисів.

Суспільна свідомість українського селянства функціонувала в умовах, коли воно змушене було брати участь у суспільно-політичному житті тільки через створені режимом політичні структури.

В останні роки відбулася значна переоцінка діяльності інституцій, через які більшовицький режим намагався включити селянських активістів у державний апарат. П. С. Григорчук та О. А. Мельничук, залучивши нові архівні дані про діяльність КНС, дійшли висновку, що свою участь у земельних перетвореннях члени цих організацій здебільшого використовували для власного збагачення й наживи, а рушіями такої поведінки були заздрість, зведення особистих рахунків, помста [8, 63, 87]. Досліджуючи політичне життя крізь призму КНС, С. В. Кульчицький зробив висновок, що партія, спираючись на пролетаризовані верстви, прагнула запобігти вияву політичної активності основної селянської маси, не допустити найменшої можливості самоврядування, оскільки в ньому небезпідставно бачили «петлюривщину», тобто прагнення до незалежності України [9, 150].

Нині помітним є зацікавлення істориків прагненням селянства організаційно оформитися в «селянську спілку». Г. Т. Капустян вважає, що, підтримуючи ідею «селянської спілки», селяни відстоювали насамперед власні економічні інтереси, хоча при цьому рух за створення «селянської спілки»

далі агітації не йшов. Однак влада розцінювала його як антирадянський, оскільки він міг призвести до створення структури, паралельної комуністичній партії, та консолідувати селянство як єдиний клас [10, 109–113].

Одним із способів імітації демократії були так звані безпартійні селянські конференції, які використовувалися для виявлення політичних настроїв селянства. О. Ганжа підсумувала, що із середини 20-х рр. у рішеннях селянських конференцій більше акцентувалося на політичних вимогах [11, 213]. Подібні міркування висловив Ю. В. Когляр [12, 111–130]. Матеріали безпартійних конференцій є цінним історичним джерелом, яке дає можливість дослідити ставлення селянства до владних інституцій та їхнє уявлення про справедливий суспільний устрій.

Значні можливості для реконструкції політичної свідомості селянства відкриває дослідження діяльності сільських рад. Радянська історіографія, описуючи вибори до рад, зображувала «куркуля» як агресивну й підступну політичну силу. Сучасні історики виводять на політичну арену заможного селянина. В. Лазуренко виявив дані, які дозволяють говорити про те, що передвиборчу кампанію заможні групи села проводили, як правило, цивілізовано й демократично. Головним виборчим методом заможного селянства були засоби відкритої агітації. Окрім красномовства, воно завойовувало авторитет фактом свого економічного потенціалу [13]. Історіографічна ситуація вказує на необхідність спеціального всебічного дослідження політичної свідомості селянства крізь призму суспільних відносин, нав'язаних більшовиками.

Суспільно-політична свідомість селянства виявилася також у діяльності земельних громад. В. Калініченко характеризує зем громади як демократичні організації всього селянства, що повністю відповідали його інтересам. Саме тому, що земельні громади почали набувати ознак політичної альтернативи більшовицькому режимові та не могли стати інструментом примусової колективізації, вони були знищені [14, 97–101]. О. Ганжа зауважила, що на середину 20-х рр., відчувши свою силу, громади намагалися повернути собі свої функції в повному обсязі, зокрема, роль низових органів влади [15, 242–243]. Історики дійшли досить оптимістичного висновку щодо діяльності селянських організацій першої чверті ХХ ст.: українське селянство виявляло себе не як аморфна маса, а як достатньо організований суспільний стан, який усвідомлював свої інтереси [16, 251–255]. У документах, що відображають діяльність земельних громад, міститься значний інформаційний ресурс для реконструкції окремих елементів суспільної свідомості селянства.

У структурі суспільної свідомості важливе місце посідає правосвідомість, яку розуміють як систему понять, переконань, поглядів, уявлень, почуттів та дій з приводу чинного або бажаного права. У період НЕПу правові аспекти життєдіяльності набули для селянина важливого практичного значення. Земельні конфлікти, свавілля адміністративного апарату, високий рівень злочинності, що зачіпала корінні інтереси селян (конокрадство, підпали), загострили проблему правди та справедливості, спонукали селянина або апелювати до закону, або ж поклатися на самозахист. У 20-х рр. минулого століття провідна роль у дослідженні

правосвідомості народу належала „Комісії для вивчення звичаєвого права України”, що діяла в системі ВУАН. Згодом під тиском тоталітарного режиму вона переключилася на дослідження „колгоспного права”. У радянській історіографії правосвідомість у конкретно-історичному плані не досліджувалася, натомість культивувався міф про „революційну правотворчість робітників і селян”. Сучасна історіографія, відмовившись від згаданих догматів, тільки починає заповнювати прогалини в знаннях про зміст та динаміку правосвідомості селянства.

В останні роки з'явилися праці, автори яких не тільки описують певні види та рівні суспільної свідомості, а й прагнуть реконструювати духовний світ селянства як цілісність. Із такого погляду, заслуговують на увагу методи дослідження джерел, запропоновані О. І. Обласовою [17]. Дослідниця створила комп'ютерну базу даних – „Суспільна свідомість селян Катеринославщини у роки непу”, на основі якої простежила ставлення селянства до політики правлячого режиму та його інституцій. Близьким до цього напрямку є також дослідження В. І. Саричева [18], який розглянув взаємовідносини селянства Південної України й радянської влади у 20-х рр. Зокрема, у дисертації дослідник виділив розділ, присвячений психологічній атмосфері в українському селі. Автор виявив основні фактори, що спричинили посилення напруженості в селянському середовищі, вибухи жорстокості під час розв'язання конфліктних ситуацій. Широку палітру світобачення українського селянства у 20-ті рр. репрезентовано в монографії Г. Т. Капустян, що стала підсумком її багаторічних досліджень у цій сфері [19]. У праці досить чітко простежується динаміка настроїв селянства. Систему поглядів селянства на владу та економічні відносини авторка вдало передала через поняття селянської «правди». Підсумовуючи свої спостереження, Г. Т. Капустян виділила серед найпомітніших важелів, які впливали на загальну картину «селянської правди», податкову політику, вибори до місцевих рад, «ножиці» в цінах на сільськогосподарську та промислову продукцію, землеустрій.

Отже, відбулося певне прирошування історичних знань із питань духовного життя народу, однак реконструкція суспільної свідомості українського селянства як цілісності в усіх її компонентах ще не завершена. Необхідно чіткіше накреслити історичну модель суспільної свідомості 20-х рр. ХХ ст., включити до неї правосвідомість та інші складові. Зрозуміло, що за рівнем та структурою суспільної свідомості селянство не було однорідним. Дослідження суспільної свідомості як динамічної системи передбачає стратифікацію селянської маси, виявлення просторово-часових особливостей функціонування духовної сфери. Варто розширити джерельну базу і домогтися піднесення інформаційної віддачі джерел. Значні перспективи для дослідження суспільної свідомості відкривають селянські документи особистого походження, стенограми різноманітних зібрань, інші матеріали, де зафіксовано висловлювання селян щодо реального та бажаного суспільного устрою. Для опрацювання великого масиву згаданих джерел варто взяти на озброєння досвід використання кількісних методів дослідження масової свідомості селян.

1. Коцур В.П. *Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія)*. – К.: Наукова думка, 1998.
2. Атоян О.Н. *Сельскохозяйственная кооперация Украины периода НЭПа: проблемы теории, политики, истории в литературе 20-х - начала 30-х годов: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.* – К., 1990; Капустян Г.Т. *Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: історіографічний огляд // Наукові праці історичного факультету Запорізького держ. ун-ту.* – Запоріжжя: Просвіта, 2002; Тростогон А.М. *Українське селянство і влада в 20-ті рр. XX ст.: історіографія // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали конференції. Новітня історія України.* – Луганськ, 2002.; Зінько О.В. *Молодіжний рух в УСРР у 20-ті роки (історіографічний аналіз літературних джерел 20 – 30-х років): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – К., 1993; Ващенко І. В. *Політика українізації 1920-х – початку 1930-х років в Україні: проблеми історіографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – Х., 2001.
3. Масненко В.В. *Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.)*. – К., Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001.
4. Зінченко А., Петров Л. *Селянство Поділля у повстанському русі 1919 – 1926 рр. // Сучасність.* – 1997. – №12.; Ревезук В.Я. *У боротьбі за волю України (Визвольні змагання на Полтавщині 1920 – 1925 рр.)*. – Полтава, 2000.; Стегній П.А. *Селянські повстання на Правобережній частині УСРР у 1921 – 1923 рр. (На матеріалах петлорівського руху): Дис. ... канд. іст. наук.* – Кременчук, 2000; Боган С.М. *Повстанський рух в Одеській губернії у 1920 – 1923 роках: Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – Одеса, 2003.; Котляр Ю.В. *Повстанство. Селянський рух на Півдні України (1917 – 1925)*. – Миколаїв – Одеса: ТОВ Від, 2003.
5. Захарченко П.П., Земзюліна М.І., Нестеров О.В. *У поході за волею (селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 році)*. – К.: ЗАТ «НІЧЛАВА», 2000.
6. Кравченко Б. *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст.* – К.: Основи, 1997.
7. Кульчицький С.В. *УСРР в добу нової економічної політики (1921 – 1928 рр.): спроба побудови концептуальних засад реальної історії*. – К., 1995.; Калініченко В.В. *Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження*. – Х.: Основа, 1997; Ганжа О.І. *Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927)*. – К., 2000.; Марочко В.І. *Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.)*. – К., 1995.; Морозов А.Г. *Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу*. – Черкаси, 1993.; Смирнов В.М. *Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики*. – Х., 2002; Корновенко С.В. *Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921 – 1925 рр.): Дис. ... канд. іст. наук.* – Черкаси, 1999.
8. Григорчук П.С., Мельничук О.А. *Комітети незаможних селян на Поділлі (1920 – 1933 рр.)*. – Вінниця: ВДПУ, 2001.
9. Кульчицький С.В. *Комітети незаможних селян // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.)*. – К., 2000.
10. Капустян Г.Т. *«Селянська спілка» в суспільно-політичному житті селянства України 1920-х рр. / / Вісник Дніпропетровського університету.* – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 9.
11. Ганжа О. І. *Безпартійні селянські конференції як фактор суспільного життя УСРР в 20-х рр. XX ст. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: 36 статей.* – К., 2001. – Вип. 4.
12. Котляр Ю.В. *Селянські організації і політичні об'єднання на Півдні України в період непу // Наукові дослідження в контексті історичних проблем: Історія та українознавство.* – Миколаїв – Одеса: «ТОВ Від», 2003. – Т. 1.
13. Лазуренко В.М. *Заможне селянство України в умовах непу*. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003.
14. Калініченко В. *Кооперативна діяльність земельної громади в українському доколгоспному селі 20-х років // Третій міжнародний конгрес істориків.* 26-29 серпня 1996 р.: *Історія. Ч.1.* – Х., 1996.
15. Ганжа О. *Громадські організації в суспільно-політичному житті доколгоспного села України // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць.* – К., 2002. – Вип. 6.
16. Кривко І., Лях С. *Селянські організації в Україні у першій чверті XX ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць.* – К., 2002. – Вип. 6.
17. Обласова О.І. *НЕП в житті селян Катеринославщини (джерела та методи їх дослідження): Дис. ... канд. іст. наук.* – Дніпропетровськ, 1998.
18. Саричев В.І. *Селянство і Радянська влада в 1925-1929 роках: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.* – Дніпропетровськ, 2000.
19. Капустян Г.Т. *Дві «правди», або українське село в двадцять років двадцятого століття.* – Кременчук, 2003.

В. М. Олійник

САМОВРЯДНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОКОЛГОСПНОГО СЕЛА – ІСТОРІОГРАФІЯ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Незважаючи на ту величезну роль, яку відігравали самоврядні селянські організації при вирішенні практично всіх важливих соціально-економічних проблем життя на селі в доколгоспний період, їхня багатогранна діяльність у всій її сукупності належного міру ще не вивчена. Між тим серед науковців, які досліджують історію українського селянства, не існує розбіжностей щодо доцільності ретельного вивчення, аналізу, систематизації та вироблення обґрунтованих рекомендацій із цієї проблеми.

Варто зауважити, що питання, які так чи інакше стосуються діяльності самоврядних селянських організацій, все-таки знайшли відображення у вітчизняній науковій літературі. Мета розвідки – з'ясувати стан наукового вивчення радянською історичною наукою самоврядних організацій доколгоспного села. Об'єкт вивчення – самоврядні організації доколгоспного села, предмет – дослідження радянською історіографією діяльності самоврядних організацій доколгоспного села.

Висвітлення проблеми функціонування різнопланових селянських самоврядних організацій було започатковане ще в публікаціях середини – другої половини 20-х років XX ст. Авторами наукових студій були, як правило, працівники ВУЦВК, Раднаркому УСРР, Наркомзему УСРР, Наркомату робітничо-селянської інспекції УСРР, Всеукраїнської центральної комісії незаможного селянства, Наркомату